

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Маньковська Руслана Вікторівна

МУЗЕЙНИЦТВО В УКРАЇНІ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ
(1917 – червень 1941 рр.)

+ 07.00.01. Історія України
17.00.08

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ 1997

00742819 (V)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті історії України НАН України

Науковий керівник — доктор історичних наук,

академік НАН України

Троцько Петро Тимофійович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор

Даниленко Віктор Михайлович

доктор історичних наук, професор

Курило Володимир Михайлович

Провідна організація — Київський університет імені Тараса Шевченка

Захист відбудеться "30" вересня 1997 р. о "14" год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.50.17.01 для захисту дисертації в Інституті історії України НАН України (252001, Київ, вул. Грушевського, 4)

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України.

Автореферат розісланий "25" серпня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
доктор історичних наук

Н.А.Шип

I. Загальна характеристика роботи

Актуальність теми:

В умовах розбудови Української незалежної держави природно посилюється увага до проблем формування національної самосвідомості та історичної пам'яті, відродження багатовікових традицій народу, що сприяє процесу становлення і розвитку людської особистості, науковому осмисленню історичного розвитку суспільства. У реалізації даних завдань суттєвим чинником виступають музеї України, в яких широко представлена матеріалізована історія українського народу.

Поступово збільшується питома вага музеїв в контексті виховних завдань, музеєзнавство розглядається як невід'ємна галузь не тільки культури, а й науки. В сучасних умовах, коли ці проблеми виходять на новий якісний рівень, гостро відчувається необхідність в поглибленому їх дослідженні, вивченні особливостей і основних етапів формування її основ як наукової дисципліни. Історія становлення і розвитку музейної справи відкриває нові можливості у використанні набутого досвіду, сприяє розвитку музеології.

В наш час, коли більшість проблем музейної справи вимагають нових підходів, коли намітилась тенденція до відродження традицій музейної справи, всяке звернення до аналізу історичного досвіду є актуальним. Без цього розробка нової музейної політики України є досить проблематичною.

Актуальність дослідження обумовлюється такими основними факторами:

— якісні зміни в суспільно-політичному житті, зміщення акцентів у планах духовного удосконалення сучасного суспільства, і, звідси, зростаючий інтерес громадськості до проблем історії та культури;

— логіка розвитку науки. Історія музейної справи є важливою складовою частиною історії вітчизняної науки, культури та освіти, тому звернення до даної проблематики — закономірний процес розвитку музеології, тобто процес самопізнання самої науки;

— відродження забутих імен українських музеєзнавців. Колосальний досвід наших попередників не отримав потрібного висвітлення. Висока

майстерність діячів науки і культури, музеєзнавців, їх ідеї, проекти та методи роботи незаслужено забуті або ж несправедливо відхилені.

Серйозний науковий аналіз історії музейної справи здатний вивести вітчизняне музеєзнавство на новий теоретичний рівень, стане важливою підмогою практичних спроб розширення діяльності музеїв, вирішення завдань управління, формування музейної мережі, удосконалення їх роботи на сучасному етапі.

Об'єктом дослідження є історичний розвиток музейництва України в період національно-визвольних змагань українського народу та в 20–30-х рр., який спирався на масовий підвищений інтерес до краєзнавства, кращі традиції наукової і творчої інтелігенції, широку підтримку громадськості.

Предметом дослідження є основні процеси, які відбувалися в українському музейництві в 1917–1941 рр., аналіз принципів музейної роботи, висвітлення діяльності визначних організаторів музейної справи, багато з яких стали жертвами незаконних політичних репресій, вивчення досвіду талановитих музеєзнавців, їх спадщини, розвитку теорії музеєзнавства.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1917 р. до червня 1941 р. Їх вибір обумовлений розвитком комплексу історичних подій, що вплинули на процес становлення музейництва. В період національно-визвольних змагань українського народу, з одного боку, з особливою силою загострились почуття національної свідомості передової інтелігенції і широких верств населення, а з другого, в результаті тривалих періодів бойових дій в 1917–1921 рр., культурній спадщині народу було завдано відчутного удару. Та незважаючи на це, передові кола громадськості почали створювати органи, які сприяли процесу збереження культурних цінностей. Верхня межа дослідження пов'язана із зміною загальної ситуації в Україні з початком Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., коли в умовах наступу німецько-фашистських військ життя країни перебудовується і підпорядковується режиму воєнного часу.

Географія дослідження визначена межами існування України у складі колишнього СРСР, охоплює всі регіони країни, розкриваючи загальні процеси та тенденції в розвитку українського музейництва.

Стан наукової розробки теми. Дослідження історії музейної справи, як наукової проблеми, сягає в 20-ті рр. ХХ століття, коли теорія та методика музезнавства стають предметом спеціального дослідження. В працях вчених-музезнавців М.Ф.Білянського, Ф.Л.Ернста, Ф.І.Шміта, І.Свенціцького, В.В.Дубровського¹ та ін. порушувалось широке коло питань музейництва: роль музеїв у житті суспільства, їх значення у збереженні та дослідженні національних пам'яток, рестрації приватних та музейних колекцій, формування музейної мережі, розробка напрямів державної політики та ін. Разом з тим у змістовних роботах цих авторів відсутня узагальнююча характеристика процесу становлення музейної справи і тих факторів, що вплинули на нього.

Багатий фактичний матеріал з історії музеїв, опису їх колекцій, наукові та експозиційні пошуки музейників містяться в працях В.Бірюкова, П.Курінного, В.Щенотьєва, В.Щербаківського² та ін., історико-краєзнавчих збірниках,³ спеціальних виданнях музеїв.⁴ Проте в зазначених виданнях

¹ Білянський М.Ф. Наші національні скарби. - К., 1918. - 15 с.; його ж, Справа українського мистецтва // Шлях. - 1918. - № 1; Ерст Ф.Л. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. - К., 1918; його ж, Справа охорони пам'яток мистецтва та старовини у Києві // Збірник секції мистецтв. - К., 1921. - Вип. 1. - С.148-156; Шмит Ф.И. Исторические и этнографические музеи. - Х., 1919. - 104 с.; його ж, Музейное дело. Вопросы экспозиции. - Л., 1929. - 104 с.; Свенціцький І. Про музеї і музейництво. Нариси і замітки. Львів. 1920. - 79 с.; його ж. Музеї і книгозбірні сучасної України. - Львів, 1927. - 14 с.; Дубровський В.В. Охорона пам'яток культури в УСРР // Охорона пам'яток культури на Україні. - Х., 1927. - Зб.1; його ж, Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. - К., 1927. - 14 с.; його ж, Музеї на Україні. - Х., 1929. - 60 с.

² Бірюков В.П. Организация народного научного музея в г.Хорол Полтавской губернии.-Хорол, 1917; Курінний П.П. Уманське історичне товариство.-Умань, 1918; його ж, Показчик історичного музею Уманщини в 1918 р.-Умань, 1919; Щенотьєв В., Щербаківський В. Історія товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. // Записки Уманського наукового товариства охорони пам'яток та мистецтва та Полтавщині. -Полтава, 1919. - Вип.1 та ін.

³ Український музей.-К., 1927.-Зб.1-189 с.; Николаевичина. Краеведческий сборник. - Николаев, 1926; Полтавщина. Зб.1. Присвячений 35-річчю музею - Полтава, 1928.; Краєзнавство на Коростенщині. Вип.1. - Коростень, 1930.

⁴ Бюлетень кабінету антропології та етнології,-1925.-№ 1; Онацький Н. Сім років існування Сумського музею.- Суми, 1927; Коротке звітлення про діяльність Миколаївського історично-археологічного музею. - Миколаїв, 1928 ; Збірник Волинського науково-дослідного музею. - 1928. - Т.1; Бюлетень Прилуцького окружного музею - 1928. - № 1; 1929.-№ 2; Музей Слобідської

фрагментарно зображено основні тенденції розвитку українського музейництва, увагу зосереджено на конкретних завданнях музеїв.

Діяльність музеїв, пошуки нових форм і методів побудови експозицій, популяризація збірок, необхідність підготовки кадрів тощо - ці та інші питання знайшли своє відображення на сторінках журналів "Краєзнавство" (1924-1930), "Советское краеведение", "Советский музей" (1931-1940), "Червоний шлях", "Просвещение Донбасса", "Життя і революція", "Наука на Україні", "Наше минуле" та ін. Однак в них не дається повної картини музейної справи в Україні, а лише певні аспекти даної проблеми.

Перші спроби узагальнити процес розвитку музейництва в Україні з'являються в працях М.М.Бондаря, Г.Г.Мезенцевої, М.М.Славіна, Ю.А.Омельченка¹ та ін., але в силу політичних причин автори не завжди об'єктивно висвітлювали події, що вплинули на розвиток музейної справи, недостатньо глибоко розкривали головні риси процесу, не розглядали становлення музейництва за доби Центральної ради, гетьманату, Директорії. Їх висновки та узагальнення носили заідеологізований характер.

Новий напрямок у вітчизняній історіографії започаткувала фундаментальна колективна праця "Історія міст і сіл Української РСР" під редакцією академіка П.Т.Тронька,² що вийшла українською і частково

України. Бюлетень.-1925-1928; Державні історико-культурні заповідники УСРР - X, 1932; Мовчанівський Г.М. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. - X, 1931 та ін.

¹ Бондар М.М., Мезенцева Г.Г., Славін Л.М., Нариси музейної справи. - К., 1959. - 191 с.; Мезенцева Г.Г. Музеї України. - К., 1959. - 179 с.; її ж .Музейне будівництво на Україні за сорок років радянської влади. // Наукові записки КДУ. - Т.XVI. - К., 1957. - С.131-145; її ж, Музеєзнавство - К., 1980. - 116 с.; Омельченко Ю.А. Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки радянської влади // УІЖ. - 1975. - № 3. - С.122-128; його ж, История музейного строительства на Украине. 1917-1932 // Автореферат на соискание научной степени к.и.н. - К., 1970. - 21 с.; його ж ,Розвиток учбових музеїв. - К., 1988; його ж, Музейництво, як система на терені освіти та краєзнавства. // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. - Луцьк, 1993. - С.323.

² Історія міст і сіл в Українській РСР в 26-ти томах (Голов. редкол.: Тронько П.Т. (голова) та ін.) - К.: УРЕ, 1967-1974; История городов и сел Украинской ССР в 24-х томах (Гл.редкол.: Тронько П.Т. (председатель) и др.) - К.: УСЭ, 1974-1983.; Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства. (Из опыта создания "Истории городов и сел Украинской ССР" в 26-ти томах). - К., 1981. - 126 с.

російською мовами. Вона доповнює картину розвитку музеїв, однак, як і всім дослідженням того часу, їй притаманні моменти ідеологізації, лакування історії, зокрема, проблем культурного будівництва.

В сучасних умовах вчені активно розробляють нові перебудовчі концепції, рекомендації, які повинні вплинути на подальший розвиток музейної справи в Україні. Академік НАН України П.Т.Тронько основу даного процесу вбачає у збереженні культурних цінностей, відродженні духовності, необхідності з позиції правди висвітлювати різні періоди в історії музейництва України.¹

Проблеми збереження пам'яток історії та старовини в досліджуваній період, створення та діяльність державних органів в цій галузі висвітлюють у своїх працях Ю.Жуков, В.Акуленко, С.Кот, О.Нестуля, С.Заремба² та ін., проте вони побіжно торкаються питань розвитку музейної справи в контексті охорони пам'яток української культури, розглядають музеї як осередки по збереженню національної спадщини.

Специфічні аспекти розвитку музейництва порушуються в роботах Г.Скришник, Е.Піскової, Л.Федорової, О.Січкарука, Б.Ващака, О.Супруненка³. Незважаючи на те, що автори порушують питання виник-

---

¹ Тронько П.Т. Історико-культурні цінності і сучасність.-К., 1988.-187 с.; його ж. Красзнавство у відродженні духовності та культури.-К., 1994.-107 с.

² Жуков Ю.П. Становление и деятельность органов охраны памятников истории и культуры. 1917-1920 гг. - М., 1989. - 301 с.; Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917-1990 рр. - К., 1991. - 274 с.; Кот С. Первый на Украине. (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусства и старины) // Историческое краеведение в СССР. Вопросы теории и практики. Сб. научных статей. - К., 1991. - С.263-273; Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. - Київ - Полтава, 1994. - 238 с.; Заремба С. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. - К., 1995. - 447 с.

³ Скришник Г.Г. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. - К., 1989. - 301 с.; Піскова Е.М. До питання про класифікацію музейної мережі України к.ХІХ - поч.ХХ ст. // VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне красзнавство в Україні: традиції і сучасність". - К., 1995. - с.404-406; Федорова Л.Д. Становлення і розвиток музеїв історії міст України в ХІХ - ХХ ст.). Автореферат на здобуття наукового ступеня к.і.н. - К., 1994. -21 с.; Січкарук О. Стислий аналіз світової та вітчизняної практики підготовки музейних працівників педагогічно-просвітницького напрямку. // Київський державний інститут культури. - К., 1993; Ващак Б., Супруненко О. Подвижники українського музейництва. - Полтава, 1995. - 131 с.

нення, класифікації музеїв за профілями, виділяють особливості їх розвитку та діяльності, зупиняються на використанні досвіду 20-х рр., кадровій політиці тощо, це тільки окремі ланки загального процесу розвитку музейної справи в Україні, що мав періоди піднесення і за певних умов гальмувався. Саме останнє вони обходять у своїх дослідженнях.

Становлення музейної мережі в окремих регіонах України, роль місцевих музейників, аматорів-краснавиців у розбудові музейництва представлені в працях Л.Баженова, В.Прокопчука, М.Арсенича, Л.Хведася, І.Котеленця¹ та ін. Автори доповнюють загальну картину створення нових музеїв, але обмежуються окремими фактами, подають їх у відриві від загального процесу розвитку.

Помітним явищем у науковому житті України стали підготовлені Інститутом історії України НАН України та Всеукраїнською спілкою краєзнавців книги "Репресоване краєзнавство" та "Реабілітовані історією",² збірки біографічних нарисів про трагічні долі видатних істориків, мистецтвознавців, музеєзнавців, археологів та ін., яких об'єднувала любов до національної культури. Зокрема, про Ф.І.Шміта, Н.А.Тутківського, В.Г.Кравченка, Ф.Л.Ерста, Я.І.Яворницького, Н.Х.Онацького, Я.О.Риженка та інших подвижників українського музейництва.

Таким чином, історіографія історії музейної справи в 1917 – 1941 рр. нараховує значну кількість праць, коло яких поступово розширюється, однак їх сукупний науковий аналіз переконує, що в українській історіографії відсутні роботи, які б на основі широкого кола джерел і, передусім, відповідних архівних документів, комплексно розглядали процес становлення

---

¹ Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України в ХІХ - на поч. ХХ ст.: становлення, історіографія, бібліографія. - Хмельницький, 1995. - 254 с.; Прокопчук В. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. - К., 1995. - 202 с.; Арсенич М. Музеєзнавство. З історії музеїв Галичини, 1993. - Вип. 1. - С.143-149; Хведася А. З історії охорони музейного будівництва на Волині в 1919-1920 рр. // Велика Волинь. - Хмельницький, 1994. - С.398-401; Котеленець Я. Педагогічна та музейна діяльність Я.П.Новицького // Етнографічні дослідження Південної України. - Запоріжжя, 1992. - С.6-8.

² Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.) (П.Т.Тронько, Ю.З.Данилюк, Т.Ф.Григор'єва, Є.М.Скляренко та ін.) - Київ - Хмельницький, 1991. - 475 с.; Реабілітовані історією. (П.Т.Тронько, В.А.Войналович, Ю.З.Данилюк, Є.М.Скляренко та ін.) - Київ - Полтава, 1992. - 401 с.

музейної справи в Україні в період національно-визвольних змагань українського народу, стан музейництва в період розпаду політики тоталітаризму та її наслідків, що позначались на діяльності музеїв, науковий доробок та досвід українських музейників, багато з яких були репресовані.

Мета і завдання дослідження. Представлена до захисту кандидатська дисертація ставить за мету науково осмислити, відповідним чином узагальнити історичний досвід, з'ясувати магістральні тенденції розвитку музейної справи в 1917–1941 рр., як основи подальшої розробки теоретичних засад музейної справи в Україні.

Виходячи з цього, дисертант поставив своїм завданням:

вивчення історії становлення, факторів і тенденцій музейництва в Україні в зазначений період;

визначення об'єктивних закономірностей, специфічних особливостей процесу розвитку музейної справи;

дослідження законодавчої та нормативної бази, пов'язаної з організацією діяльності музеїв;

з'ясування проблем та факторів, що вплинули на стан музейної справи;

формування наукових висновків, що впливають з аналізу розвитку даної галузі культури;

виклад пропозиції по дальшому використанню досвіду музейної справи для удосконалення сучасного музейництва.

Наукова новизна роботи визначається, перш за все, проблемою, яка не була об'єктом спеціального дослідження. В ній вперше здійснено комплексну спробу узагальнення процесу становлення і розвитку музейництва в Україні в 1917–1941 рр., з'ясування його позитивних та негативних тенденцій. Систематизація і аналіз матеріалів дають можливість:

глибше розкрити місце музеїв у суспільно-політичному, науковому і культурному житті України в зазначений період;

показати роль музейних установ у збереженні історико-культурної спадщини українського народу;

визначити конкретні шляхи використання досвіду видатних музеєзнавців 20–30-х рр. у розбудові музейної справи;

визначити конкретні шляхи використання досвіду видатних музеєзнавців 20–30-х рр. у розбудові музейної справи;

підкреслити непересічне значення музейництва у процесі формування національної самосвідомості, відродженні духовності і культури.

Методологічною та теоретичною основою дисертаційного дослідження є принципи історизму та об'єктивності, які передбачають розгляд явищ в процесі їх становлення і розвитку у нерозривному зв'язку з умовами, які їх викликали. Основний інструмент дослідження – конкретно-історичний аналіз матеріалу, необхідний для отримання наукових узагальнень про зміст соціальних і культурних процесів. Органічне поєднання предметно-хронологічного, структурно-системного та порівняльно-історичного методів відкрили можливість найбільш повно реалізувати поставлені мету та завдання.

Джерельну базу дисертаційного дослідження складають документальні матеріали вищого політичного керівництва, вищих органів державної влади, державного управління СРСР та УРСР, культурно-освітніх установ, громадських організацій тощо. Всього у процесі роботи опрацьовано близько 6 тисяч справ з 87 фондів, що зберігаються у 13 архівах.

Особливий інтерес викликають документальні матеріали фондів Центральної ради, гетьманату, Директорії (Ф.1115, 2281, 2457, 2581), Народного комісаріату освіти України (Ф.166), колекція документів з історії міст і сіл УРСР (Ф.4633) Центрального державного архіву вищих органів державної влади України, які містять цінні відомості щодо організації музейної справи на державному рівні, витoki програм по розбудові музейництва в Україні та втілення їх на практиці, діяльність музейних осередків на місцях.

Розширення музейної мережі, діяльність пам'яткоохоронних структур простежена дисертантом на основі фондів краєвих інспектур охорони пам'яток (Ф.212) Державного архіву Київської області, ряду київських товариств, що активно сприяли збереженню національної спадщини (Ф.725, 726) Центрального державного історичного архіву України.

Значний пласт документів, що розкривають окремі аспекти історії музейної справи, міститься в особистих фондах видатних музеєзнавців

Я.П.Новицького Ф.Л.Ереста, Є.Ю.Спаської та ін. (Ф.4, 13, 48) Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України.

Важливий документальний матеріал про репресії серед музейних працівників зібраний у фонді архівно-слідчих справ (Ф.263) Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

У роботі над дисертаційним дослідженням широко використовувалась видана література, збірники документів, матеріали наукової періодики, громадсько-політичної преси, видання музеїв (бюлетні, путівники, каталоги).

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що викладені в ній положення сприятимуть формуванню загальної концепції історії музейної справи в Україні, зміцненню її теоретичних підвалин, з урахуванням досвіду 20-30-х років, уточненню змісту понять "історія музейної справи", "музейництво", "музеологія". Дисертант розглядає історію музейної справи, як складову частину музезнавства, що досліджує виникнення, діяльність музеїв, музейної мережі і організацію музейної справи на різних етапах історичного розвитку. Термін "музейництво" вживається нарівні з "музейною справою" і означає особливу галузь культури, що включає комплектування, облік, збереження, охорону, дослідження та використання музеями культурної спадщини країни, зокрема, рухомої її частини, об'єднує музейну політику, музезнавство та практичну діяльність музеїв. Введення терміну "музеологія", що тотожний "музезнавству", обумовлене широким використанням його українськими музезнавцями в 20-30 рр. та в сучасній, зарубіжній літературі. Він означає наукову дисципліну, яка досліджує закономірності розвитку музеїв, їх соціальні функції, форми та шляхи реалізації цих функцій на різних етапах суспільного розвитку. Удосконалення форм і методів музейної роботи активізує появу нових специфічних музейних термінів.

Практичне значення роботи визначається тим, що узагальнені у ній матеріали можуть бути використані у подальшій розробці питань музезнавства, читання лекційних курсів в інститутах підвищення кваліфікації працівників культури, у вузівській підготовці майбутніх

спеціалістів з музеєзнавства і культурології, а також в процесі підготовки нових учбових планів, програм, посібників.

Апробація роботи проводилася у відділі регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України. Основні положення дослідження доповідались на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях з історичного краєзнавства, питань розвитку музеєзнавства та ін., викладені у 6 публікаціях.

Дисертація рекомендована до захисту відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

Структура роботи визначається змістом проблеми, поставленою метою і завданнями дослідження.

Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури і джерел. Її обсяг — 198 сторінок.

II. Основний зміст та результати дослідження

У "Вступі" обґрунтовується вибір теми, її хронологічні рамки, визначаються актуальність та ступінь розробки досліджуваної проблематики, коло джерел, на основі яких виконана робота, викладені мета, завдання, наукова новизна та практична значимість дисертації

У першому розділі "Музейна справа в період національно-визвольних змагань українського народу (березень 1917 — 1921 рр.)" — розглядається велика багатогранна діяльність української інтелігенції по організації музейної справи, що стала важливою основою наступної роботи у даному напрямі.

Характерно, що питання становлення музейництва, його ролі у збереженні культурної спадщини постали на порядок денний в період національно-визвольних змагань українського народу, коли в суспільстві з особливою силою загострились почуття національної самосвідомості, прагнення відродити культуру свого народу.

Реальним кроком на цьому шляху стало утворення загальнонаціонального центру по координації дій установ та організацій, спрямованих на охорону історико-культурних пам'яток, розбудову

музейництва, залучення широких кіл громадськості до вирішення назрілих питань. 12 травня 1917 р. відбулися організаційні збори Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва України (ЦКОПСМУ). Його дійсними членами стали політичні лідери українського національно-визвольного руху, активні діячі Центральної ради: М.С.Грушевський, М.П.Василенко, Д.І.Дорошецько, С.О.Єфремов та ін; авторитетні вчені та подвижники музейної справи: М.Ф.Біляшівський, Д.М. і В.М.Щербаківські, Д.І.Яворницький, П.П.Курінний, В.Л.Модзалевський, К.В.Мощенко та ін. (с.19–20).

Хоча ЦКОПСМУ в умовах громадянської війни так і не встиг належним чином розгорнути свою роботу, його діячі багато зробили для становлення музейництва. Завдяки цьому активізувався процес створення нових музеїв на Поділлі, Харківщині, Полтавщині, Київщині. При Генеральному секретарстві народної освіти було створено відділ музеїв та охорони пам'яток старовини і мистецтва, який очолив М.Ф.Біляшівський; підготовлено методичну програму розбудови музейної справи на місцях. (С.22-30).

Музейним закладам належить особлива роль у розв'язанні невідкладних питань охорони пам'яток, збірок приватних колекцій. У розпалі воєнних дій вони зуміли зберегти основну частину національного надбання. Цьому сприяли циркуляр відділу музеїв та охорони пам'яток від 10 листопада 1917 р., відозва "До громадян Української Народної Республіки", в яких наголошувалось на неприпустимості загибелі пам'яток історії і культури. (С.31-32).

Саме в цей період були розроблені теоретичні засади музейного будівництва. Починає втілюватись в життя ідея створення Українського національного музею. На жаль, лише проектом залишився закон про охорону пам'яток УНР, в якому передбачалося всі пам'ятки оголосити власністю держави і передати до музеїв. Центральна рада його не встигла затвердити. (С.33–36).

В дисертації аналізується діяльність Головного управління мистецтва та національної культури, створеного в червні 1918 р. Очолив його відомий український діяч П.Я.Дорошенко. Діяльність музеїв спрямовувала і

координувала секція музеїв (голова М.Ф.Біляшівський) відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва. Розширилась мережа музеїв, створено ряд всеукраїнських осередків (С.37 – 42).

Музеї підтримали і розгорнули діяльність по створенню інституту місцевих комісарів по охороні пам'яток, очолили роботу, спрямовану на збереження і популяризацію пам'яток на місцях (С.43 – 44).

Прихід до влади в грудні 1918 р. Директорії не зупинив процес становлення музейної справи. Міністерство народної освіти УНР очолив відомий громадський і культурний діяч І.І.Огієнко, який всіляко сприяв вирішенню культурно - освітніх питань, по можливості надавав фінансову підтримку музейним закладам, активізував роботу по розбудові державної науково-просвітної установи — Українського національного музею. Був розроблений детальний статут цього закладу, визначені основні завдання, шляхи і методи їх реалізації, принципи управління, джерела фінансування. Документ носив методичний характер, був своєрідним зразком для створення інших музейних осередків.

В умовах загострення військово-політичної ситуації важливим завданням залишалось збереження історико-культурної спадщини. Влітку 1919 р. відділ охорони пам'яток в уряді Директорії очолив професор Кам'янець-Подільського університету П.В.Клименко, який вжив ряд заходів з участю міністерств внутрішніх справ, народної освіти, губернських та повітових комісарів освіти, спрямованих проти знищення, вивозу за кордон, продажу лихварям національних пам'яток. (С.48-51).

У дисертаційному дослідженні висвітлюється питання становлення музейництва в умовах радянської влади, 11 – 12 грудня 1917 р. у Харкові I Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Був створений радянський уряд — Народний секретаріат, в якому за стан музеїв відповідало секретарство освіти на чолі з В.П.Затонським. В січні 1919 р. був створений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини (ВУКОПІС). До його складу увійшли: художник М.Є.Дадикін (голова), мистецтвознавець Ф.І.Шміт (музейна секція), С.А.Таранушенко, історик-архівіст В.А.Барвинський, археолог О.С.Федоровський та ін. Комітету були

надані повноваження самостійного відділу наркомату, він розгорнув роботу по створенню розгалуженої мережі губернських і повітових комітетів. Такі органи почали діяти при губернських відділах народної освіти в Полтаві, Києві, Харкові, Чернігові, Одесі. (С.55 – 59).

В галузі музейництва основна увага приділялася питанням обліку та збереження громадських, особистих зібрань, створенню губернських та місцевих музеїв. Цьому сприяли заходи, проведені новим складом ВУКОПСУ (після переїзду уряду України до Києва до нього увійшли: Г.К.Лукомський, М.Ф.Біляшівський, В.Г.Вольський (голова), В.М.Модзалевський, Ф.Л.Ерист, С.О.Гіляров та ін.). Комітет розробив рекомендації до декрету РНК УСРР “Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання народного комісаріату освіти”, прийнятого 1 квітня 1919 року, займався націоналізацією музеїв, які діяли до революції, збереженням маєтків, садіб, історико-архітектурних цінностей, історико-краєзнавчих і художніх закладів; проведенням першої державної реєстрації культурних цінностей, заснуванням спеціального музейного фонду. (С.60-62).

Обернення у всенародну власність багатьох приватних колекцій картин і пам'яток старовини, накопичення культурних цінностей – підготувало умови для створення нових музеїв на Київщині, Полтавщині, Харківщині, Чернігівщині, Одещині, Вінничині, Волині та ін. (С.63–66).

Наведені у дисертації факти засвідчують: період національно-визвольних змагань українського народу відзначався нестабільністю і надзвичайно складною військово-політичною ситуацією. Однак, завдячуючи культурним діячам, науковцям, музейникам, увага до музейного будівництва не спадала, більше того, справа набула певного розвитку: збережена значна частина культурно-історичних цінностей, створена низка нових музеїв, почали діяти органи управління музеями, розроблено програму музейного будівництва, прийнято перші законодавчі документи, що регламентували основні напрями діяльності музеїв.

У другому розділі - “Розвиток музейництва в Україні в 20-х рр.” – на широкій документальній базі розкривається державна політика в цій

галузі, вплив її на зростання мережі музеїв, теоретичні основи експозиційного показу збірок, підготовка кадрів музейних працівників.

Незважаючи на тяжкі роки розрухи, відбудови та реконструкції народного господарства, система державного управління музейними закладами продовжувала шлях від локально-епізодичної до планової. Цьому сприяв ряд правових актів, спрямованих на збереження культурних цінностей, активізацію музейних досліджень: декрет РНК України "Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей" від 11 березня 1921 р.; постанови РНК України "Про музейні коштовності" від 26 грудня 1922 р., "Про заходи припинення вивозу за кордон речей музейного значення" від 24 жовтня 1922 р.; кодекс законів про народну освіту УСРР, в якому значне місце посіли питання дослідження і збереження культурних цінностей та ін. Оформилась правова основа збереження музейних збірок. (С.71-75).

До кінця 20-х років були, в основному, розв'язані питання централізації управління музейною справою. Внаслідок пошуку нових організаційних форм державного управління музейництвом в 1925 р. виділився керівний орган в складі Укрнауки, якій у своїй діяльності спирався на досвід і знання "теоретиків і практиків музейної справи, що розглядали музей, як наукову установу. (С.76-81).

Теоретичні і практичні проблеми музейного будівництва обговорювались на наукових конференціях, фахових нарадах, стали предметом досліджень академічних комісій та комітетів. (С.82-86).

У зміцненні законодавчої основи музейництва України важливу роль відіграло "Положення про пам'ятки культури і природи", затверджене ВУЦВК, РНК УСРР 16 червня 1926 р., в якому йшлося про виявлення, реєстрацію, класифікацію та дослідження культурних цінностей. В цю роботу поряд з музеями активно включився Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), Всеукраїнський комітет краєзнавців. На місцях було створено чотири крайових інспектури охорони пам'яток культури (в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі). (С.87-89).

Зростаючий інтерес широких кіл громадськості до своєї історії, її першоджерел, підтримка держави, активізували процес створення нових

осередків. Питання класифікації музеїв завжди знаходилося у полі зору музеєзнавців. В цьому напрямку активно працювали М.Ф.Біляшівський, Ф.І.Шміт, В.В.Дубровський та ін.

Вказати точну цифру діючих музеїв важко, бо статистичні дані вражають неясністю і неоднорідністю критеріїв, використовуваних у різний час при зарахуванні тих чи інших установ до музеїв. Число діючих дореволюційних музеїв коливається від 36 до 100. Однак аналізуючи статистичні та архівні відомості, можна сказати, що в 1917–1920 рр. виникло близько 50 музеїв, в 1925 р. — їх діяло 111, в 1928 р. — в Україні нараховувалось 146 закладів. Вони поділялись на республіканські, окружні та місцеві. За профілями найбільшого поширення набули історико-культурні, історико-побутові, краєзнавчі. Виникають історико-революційні, військово-історичні, сільськогосподарські, меморіальні та ін. (С.95–101).

Незважаючи на розгалуження музейної мережі, слід зазначити про незадовільний розвиток її в низовій частині. На місцях зростання кількості музеїв та їх відвідувачів йшло значно повільніше, ніж в центрі.

З розширенням музейної мережі в наукових колах активізувалось дослідження питань використання музейних колекцій, наближення їх до відвідувачів. Фахівці музейної справи М.І.Романов, М.М.Могілянський, Ф.І.Шміт, С.О.Гіляров та ін. висловлювались про нові принципи побудови експозицій.

В дисертації на прикладі музеїв різних профілів простежено становлення нових форм побудови експозицій — від безсистемного представлення колекцій через синтетичну, історико-хронологічну експозицію до тематичної побудови. (С.101–110).

Втіленням на практиці теоретичної програми розбудови музеїв є розширення їх функцій як наукових та культурно-освітніх установ. Музеї стають осередками дослідження природи та історії краю, при них створювались гуртки, кабінети аматорів-краєзнавців. Музеї пропагували успіхи нового життя, але водночас почала домінувати негативна тенденція соціологізації музейних експозицій, коли конкретне висвітлення місцевої історії, культури та побуту підмінялось механічним ілюструванням

абстрактно соціологічних схем історичного розвитку, соціальних відносин тощо. (С.112-118).

Вирішити широкий комплекс культурно-освітніх проблем одними законодавчими актами було не можливо, тому радянська влада змушена була залучати до праці представників дореволюційної інтелігенції. Їх професійна компетентність разом з прагненням до максимальної самовіддачі ставали гарантією успіху. Серед них: М.Ф.Біляшівський, Д.І.Яворницький, П.А.Тутківський, С.С.Дложевський, О.С.Федоровський, Ф.І.Шміт, В.М.Зуммер та ін. (С.120—122).

Молодих музейних працівників в Україні готували Київський та Одеський археологічні інститути, Харківський художній інститут. Специфічною формою підготовки висококваліфікованих кадрів були науково-дослідні кафедри, діючі в Києві, Катеринославі, Одесі, Луганську. (С.123-127).

Цілком виправданою формою для набуття працівниками фахових навичок стала з 1927 р. аспірантура при музеях: Всеукраїнському історичному, Всеукраїнському музейному містечку, Київському музеї мистецтва, Дніпропетровському та Одеському історико-археологічних, Волинському науково-дослідному, Харківському археологічному. Вони були добрим поєднанням науки і практики, однак не могли в повній мірі вирішити проблему кадрів.

В 20-ті рр. існувала специфічна форма підготовки молоді до участі у дослідженні краю та вивченні музейної справи – теоретичні та практичні семінари при музеях, які носили загальний характер і були ефективними, якщо слухачі мали базову освіту. Ціла плеяда молодих музейників виховувалась на лекціях Д.М.Щербаківського, Ф.Л.Ернста, С.О.Гілярова, В.І.Кравченка, О.С.Федоровського та ін. (С.130 – 132).

Аналізуючи розвиток музейництва в Україні в 20-ті рр., слід відзначити, що відбувався він у тісному зв'язку з поширенням краєзнавчих досліджень, розвитком історичної та інших галузей наук в цілому, і набув широкого розмаху та піднесення. Були вирішені основні питання управління музейною справою, прийняті законодавчі акти, які забезпечували її розвиток,

стабілізувалась музейна мережа, широко використовувався досвід та знання видатних музейників.

У третьому розділі — “Музейна справа в період посилення тоталітаризму (к. 20-х — червень 1941 рр.)” — основна увага приділяється реорганізації музейної справи, коли командно-адміністративними методами музеї перетворюються на політико-просвітницькі заклади, значного поширення набуває вульгарний соціологізм, а сталінські репресії знищили або усунули від роботи найбільш досвідчених та талановитих музейників.

В умовах утвердження тоталітарної, бюрократичної системи відчутнішим став ідеологічний тиск на музеї. Розпочалася ліквідація сховищ, в результаті чого частина пам'яток була втрачена назавжди. Посилилася увага до організації масової пропаганди індустріалізації, колгоспного будівництва, нового соціалістичного побуту тощо. Основним завданням музейних конференцій, суспільно-політичних рад, що створювались при музеях, було їх пристосування до розв'язання народно-господарських планів. (С.134 – 137).

Така зміна в політиці щодо музейного будівництва була закріплена рішеннями I Всеросійського музейного з'їзду, що проходив у грудні 1930 р. в Москві. З'їзд висловився за створення спеціальних експозицій, побудованих на основі діалектичного матеріалізму. Завдання, поставлені з'їздом, обговорювались і конкретизувались на нарадах українських музейників, які, незважаючи на тиск, підкреслювали необхідність поєднання науково-дослідної і просвітницької роботи музеїв. (С.138 – 141).

В дисертаційному дослідженні дається характеристика музейного будівництва в кінці 30-х рр. в Західній Україні, відзначається помітне розширення мережі регіональних музейних осередків, які мали ряд особливостей, спричинених іншими соціально-політичними умовами. (С.142 – 143).

В кінці 30-х рр. приймається ряд постанов, спрямованих на подолання нігілістичного ставлення до музеїв, піднесення їх престижу, як основного виду закладів культури: “Про музеї України” від 27 червня 1938 р. “Про впорядкування справи відомчої підпорядкованості музеїв України” від

7 березня 1939 р. та ін.; змінюється ставлення до науково-дослідної роботи, висловлюються рекомендації широко використовувати музейні фонди в експозиції. (С.144 – 145).

Що стосується експозицій музеїв 30-х рр., то вони були уніфіковані, в них з'являється велика кількість науково-допоміжного матеріалу загальноісторичного характеру (тексти, схеми, діаграми, тощо). Принципи предметності ігнорується, головним стає ідеологічне навантаження експозицій. Цього не могли сприйняти музезознавці-професіонали. (С.146 – 151).

Новий науково-методичний підхід до створення експозицій в Україні проаналізовано на прикладі тематико - експозиційних планів історичних, краєзнавчих та художніх музеїв. (152 – 155).

Частина інтелігенції важко сприймала схематизм експозицій. Музеї поповнювалися новими кадрами. При цьому освіченість і інтелектуальний рівень переставали бути критеріями професіоналізму. Соціальне походження і партійна приналежність перетворились на основний фактор при вирішенні кадрових питань. Набули поширення короткострокові курси, які не давали глибоких знань, основною рисою їх була поверховість. З січня 1934 р. почали діяти Вищі музейні курси в Москві. В 1936 р. була розроблена система підготовки музейних кадрів, що включала семінари, практикуми. Але в кінцевому вигляді система музейної освіти в Україні не сформувалась, в різний час існували лише її окремі ланки. Це позначилось на освітницькому та професійному рівні музейних працівників: якщо в 1925 р. за даними музеїв всіх категорій (СРСР) доля спеціалістів з вищою освітою складала 66,7%, то в 1940 р. вона зменшилась до 37,3%. До 1936 р. тільки третина наукових працівників мала профільну музею спеціальність. (С.159 – 163).

До 1936 р. під репресивну машину підпало не менше третини працівників центральних музеїв. В середньому ж музеї позбулись приблизно кожного четвертого працівника. За період 1928 – 1939 рр. наукові колективи майже повністю оновились, при цьому була штучно розірвана спадкоємність поколінь музейних працівників. В дисертації представлені музейні осередки Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Чернігова, Житомира, Полтави, Вінниці та ін., які постраждали від репресій; постаті музейників, імена яких

повертаються в літопис національної культури. Серед них. М.Ф.Біляшівський, О.С.Федоровський, В.В.Дубровський, В.Е.Козловська, Е.Я.Рудинська, П.П.Курінний, Д.М. і В.М.Щербаківські, Д.І.Яворницький, Ф.А.Козубовський, С.Ю.Спаська та ін. (С.161 – 172).

Негативні тенденції закріпили ставлення до музею, як політосвітнього комбінату. Бюрократичний стиль керівництва лише виконував постанови та інструкції.

Музейні експозиції перетворились в стенди по соціалістичному будівництву. Знищення музейних кадрів, відмова від використання досвіду дореволюційної інтелігенції призвели до згубних збочень у музейній справі.

У "Висновках" підведені основні підсумки дослідження, висловлено ряд практичних рекомендацій, спрямованих на подальший розвиток українського музейництва, зокрема:

- збереження державного фінансування, як основного джерела підтримки музеїв та залучення комерційних коштів;
- організація науково-дослідного музеєзнавчого центру;
- заснування загальноукраїнського музеєзнавчого друкованого органу;
- проведення генеральної реєстрації музейних пам'яток;
- підготовка зводу цінних експонатів музеїв з використанням сучасних можливостей комп'ютерної техніки;
- деідеологізація експозицій, не в розумінні аполітичності, а щоб відвідувач сам міг зробити висновки та оцінки;
- використання різних форм пропаганди музейних експозицій: періодики, радіо, телебачення, лекцій тощо.

Аналіз документальних матеріалів, опублікованих джерел, узагальнення даних про діяльність музейних осередків, досвіду видатних музеєзнавців дає підстави стверджувати, що процес становлення та розвитку українського музейництва в 1917 – червні 1941 рр. залишався невід'ємною складовою частиною суспільно-політичного, наукового і культурного життя України, був спрямований на збереження і популяризацію історико-культурної спадщини народу.

Основні положення, що виносяться на захист:

– музейництво в Україні в 1917 – 1941 рр. є невід'ємною складовою загального суспільно-політичного, наукового та культурного розвитку України;

– піднесення національної свідомості, прагнення народу відродити свою державність і культуру в 1917 - 1921 рр. стали важливим чинником процесу становлення музейної справи в Україні;

– рушійною силою розвитку музейництва виступила інтелігенція, яку в послідовній боротьбі за збереження національної спадщини підтримали широкі кола громадськості;

– розгортання українізації в 20-х рр. сприяло розвитку українського музейництва, утвердженню основних засад музейного будівництва;

– в умовах тоталітарної системи відбулося згортання поступального розвитку музейної справи, внаслідок чого були значною мірою змінені пріоритети в діяльності музеїв;

– у досліджуваний період зроблені реальні кроки по збереженню і популяризації пам'яток історії та культури, закладені теоретичні підвалини музезнавства.

Основні результати дослідження викладені у публікаціях:

1. О.Федоровський та його вклад в пам'яткоохоронну та музейну справу. // Історія України. Маловідомі імена, події і факти. Збірник статей. - К.: Рідний край, 1996. - С.57-69.

2. Музей Івана Гончара в туристських маршрутах -Кисва. // Туристичні ресурси України. Зб.наук.статей. - К.: Федерація профспілок України, 1996. - С.74-82.

3. Репресії серед музейних працівників (К.20 - 30-ті рр.). // З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ - 1997. - № 1. - С. 106-118.

4. Наукова концепція класифікації музеїв і формування музейної мережі в Україні в 20-х рр. ХХ ст. // VIII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство і культура". (Наукові доповіді та повідомлення). Ч.І. - К.: Рідний край, 1997. - С. 417-420.

5. Етапи розвитку Житомирського музею. // IV Міжнародна наукова краєзнавча конференція "Велика Волинь: минуле й сучасне". Тези доповідей та повідомлень. - Хмельницький, 1994. - С.401-404.

6. З історії Маріупольського краєзнавчого музею: традиції та перспективи. // Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". - К.: Рідний край, 1995. - С.422-424.

Маньковская Руслана Викторовна. История музейного дела в Украине: вопросы теории и практики. (1917 – июнь 1941 гг.).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01. – История Украины. Институт истории Украины НАН Украины. Киев, 1997.

Защищается диссертация в виде рукописи, в которой на широкой источниковой базе впервые в украинской историографии освещен процесс становления и развития музейного дела в Украине 1917–1941 гг. Раскрыты условия его подъема и расцвета в 20-х гг., спада во время усиления тоталитарного режима в стране. Представлен теоретический и практический опыт выдающихся музейщиков, многие из которых были репрессированы в 30-е гг.

An defending the said thesis it is for the first time in Ukraine's historical studies, trowing light upon the process of an origin and the development of Ukraine's museums at the period of Ukrainian revolution, paying attention to the terms of the raising and the prosperity in 20-th and falling down at the time of the increasing of the totalitarianism in our country. There are introduced the theoretical and the practical experience of the celebrated people who are known in museum's dealing, by the way many of them were orepressed in 30-th.

Ключові слова: музей, музейна справа, музейництво, збереження історико-культурної спадщини, популяризація пам'яток.

АВ 38.307

Підписано до друку 04.08.97 Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 0,9 Обл. вид. арк. 1,0

Тираж 100. Зам. 413 1997р. Безплатний

Поліграф.-д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4